

SADRŽAJ

<i>Predgovor</i>	7
1. Uvod	11
2. Društvena konstrukcija interneta	16
2.1. Društvena konstrukcija tehnologije	17
2.2. Korisnici kao tvorci interneta	24
3. Transformacija društvenosti	29
3.1. Transformacija vremena i prostora – od fizičkog ka virtuelnom ...	32
3.1.1. Društvene studije transformacije vremena i prostora	34
3.1.2. Mobilnost	40
3.2. Transformacija zajednice – od zajednice ka personalnim mrežama ..	44
3.2.1. Dihotomija zajednica vs. društvo	45
3.2.2. Ka mrežnom poimanju zajednice	51
3.3. Transformacija društvenih veza – od datih ka izabranim vezama ...	59
3.3.1. Iskorenjivanje i reukorenjivanje	60
3.3.2. Umreženi individualizam	63
3.3.3. Personalne mreže	66
3.3.4. Transformacija odnosa iz datih u izabrane	68
4. Istraživanje komunikacione upotrebe interneta	76
4.1. Internet-pesimizam	76
4.2. Ka uravnoteženoj slici interneta – uspostavljanje okvira analize ...	82
4.3. Transmisiona i prokreativna funkcija interneta	86
4.4. Ka razumevanju funkcije interpersonalnih medija	90
4.5. Upotreba interneta u Srbiji	94
4.5.1. Empirijska studija srpskih korisnika interneta	96
4.5.1.1. Sociodemografske karakteristike ispitanika	101
5. Internet i personalne mreže	103
5.1. Mrežni obrasci društvenosti u Srbiji	104
5.1.1. Faza modernizacije	105
5.1.2. Faza retradiconalizacije	108

5.1.3. Faza konsolidacije	110
5.2. Personalne mreže korisnika interneta u Srbiji	112
5.2.1. Internet u funkciji održavanja odnosa u personalnim mrežama	118
5.2.1.1. Upotreba e-maila kao interpersonalnog medija	119
5.2.1.2. Upotreba e-maila u Srbiji	120
5.2.1.3. Upotreba instant-mesindžera kao interpersonalnog medija	127
5.2.1.4. Upotreba instant-mesindžera u Srbiji	130
5.2.2. Mesto interneta kao interpersonalnog medija u Srbiji	135
6. Društveni odnosi na internetu	139
6.1. Internet kao novi društveni prostor	140
6.1.1. Definisane <i>sajberprostora</i>	141
6.1.2. Forumi	143
6.1.3. Pričaonice	147
6.1.4. Virtuelni svetovi	152
6.1.5. Blogovi	157
6.1.6. Online platforme za društveno umrežavanje	163
6.2. Uspostavljanje interpersonalnih odnosa na internetu	169
6.3. Virtuelne zajednice	176
6.4. Prokreativnost srpskih korisnika interneta	183
6.4.1. Skala prokreativnosti	184
6.4.2. Uspostavljanje novih interpersonalnih odnosa	189
6.4.3. Upotreba online platformi za društveno umrežavanje u Srbiji	197
7. Internet i društveni kapital	207
7.1. Klasična shvatanja društvenog kapitala	208
7.2. Mrežna shvatanja društvenog kapitala	210
7.2.1. Nan Lin	210
7.2.2. Ronald Bert	214
7.3. Specifični tipovi društvenog kapitala	216
7.3.1. Premošćujući i vezujući društveni kapital	216
7.3.2. Tehnološko-mrežni kapital	217
7.4. Da li je internet u funkciji društvenog kapitala?	220
7.4.1. Internet sužava društveni kapital	221
7.4.2. Internet ne utiče na društveni kapital	226
7.4.3. Internet je u funkciji društvenog kapitala	229
7.4.4. Može li društveni kapital biti virtuelan	235
7.5. Društveni kapital srpskih korisnika interneta	236
7.5.1. Offline i online mreže društvene podrške	236
7.5.2. Virtuelni društveni kapital srpskih korisnika interneta	240
8. Zaključna razmatranja	244
Literatura	251
Spisak tabela	271
Spisak grafikona	271
Summary	273
Imenski registar	275
Beleška o autoru	279

Predgovor

Završavajući sredinom 2007. svoju prvu knjigu o internetu i društvenom umrežavanju (*U međumrežju – internet i novi obrasci društvenosti*), imao sam utisak da u narednim godinama neće biti previše prostora za istraživanje interneta kao komunikacione tehnologije budući da zaključci do kojih sam tada došao, a koji su bili u skladu sa ubedljivom većinom drugih studija interneta, nisu ostavljali puno mesta za dvoumljenje. Nasuprot pseudonaučnim i laičkim poimanjima interneta kao još jedno u nizu antidruštvenih tehnoloških čuda koje će jednom zauvek presuditi društvenom biću u nama, svi moji nalazi su bili na liniji onih koje sam dobio još pri prvoj mini-studiji koju sam sproveo 2002. godine, a koji bi se u najkraćem mogli svesti na to da internet nije krivac za naš rastući osećaj otuđenosti, makar ne glavni. Međutim, do trenutka kada je prva knjiga izašla iz štamparije, već su postavljene osnove za nastanak jednog potpuno novog internet-fenomena – online platformi za društveno umrežavanje. Najednom, fenomen društvenih mreža, do tada poznat i zanimljiv samo malom broju naučnika, ulazi u svakodnevni govor kao samorazumevajuća pojava. Zahvaljujući, pre svega, novim tehnologijama komuniciranja – internetu i mobilnim telefonima, društvene mreže nikada nisu bile vidljivije nego što su danas.

Imajući to u vidu, svoju zahvalnost za realizaciju ove monografije u velikoj meri dugujem upravo svojoj društvenoj mreži bez čije bi mi nesebične podrške najveći broj ispitanika obuhvaćenih empirijskim

istraživanjem ostao zauvek nedostupan. Aktivirajući svoju društvenu mrežu, svoje kolege, studente, rođake, prijatelje, kroz alate i platforme interneta moji upitnici su stizali do svih krajeva Srbije, ali i do naših ljudi u Evropi i Americi i drugim delovima sveta.

Kako je deo materijala za ovu monografiju proistekao iz doktorske disertacije koju sam sredinom 2012. godine odbranio na Filozofskom fakultetu u Beogradu, svoju zahvalnost želim da izrazim mentoru prof. dr Sretenu Vujoviću, kao i članovima Komisije za odbranu disertacije: prof. dr Mariji Babović, prof. dr Slobodanu Miladinoviću i prof. dr Slobodanu Cvejiću, na temeljnom čitanju disertacije i na sugestijama koje su mi dali.

Na kraju, ali iznad svega, zahvalnost upućujem svojoj supruzi dr Marijani Petrović, jer je uložila veliku energiju u čitanje za nju teškog štiva i jer je svojom inženjerskom preciznošću i tačnošću u dobroj meri doprinela strukturi ove studije.

Beograd, januar 2013.

Dalibor Petrović

„Naši misaoni alati nisu dovoljno pokretljivi da bi adekvatno razumeli fenomen mreža, naše reči još uvek nisu dovoljno fleksibilne da izraze pravo stanje stvari jednostavno... Ipak, ni celokupnost mreže, kao ni oblici koje kreira svaka nit u njoj, ne mogu biti shvaćeni u kategorijama jedne jedine niti ili čak svih niti posmatranih izdvojeno; to se jedino može razumeti u kontekstu načina na koji su one povezane, kroz njihov međusobni odnos“

Norbert Elias, 1939. godine

Anji i Marijani

1. UVOD

U središtu naših društvenih života nalazi se jedan veliki paradoks. S jedne strane, naša dostupnost jednih drugima nikada nije bila veća, dok, s druge strane, među nama nikada nije bila prisutnija bojazan od sve veće društvene izolovanosti. Kako je moguće da u društvu u kome su tehnologije interpersonalnog komuniciranja toliko razvijene da skoro ne postoje osobe ili kutak na planeti Zemlji koji se ne mogu trenutno dosegnuti većina ljudi ima osećaj sve slabije međusobne povezanosti? Jesu li ove tehnologije, kako se to često misli, krivci za ovaj osećaj ili se ispod toga nalaze neki dublji društveni procesi? Ima li, na kraju krajeva, tehnologija moć da nas odvoji od naše prirode nudeći nam surogate društvenog života?

Po našem uverenju, i to ćemo nastojati da kroz ovu knjigu покаžemo, tehnologija, iako nesporno utiče na naše živote, pre je proizvod nego kreator naših težnji. Uostalom, da nije tako, onda ne bi ni postojao pomenuti paradoks jer bi moćne komunikacione tehnologije učinile da se osećamo povezanimi poput bezbrojnih kablova i radio-talasa koji nas fizički povezuju. Ali, i u to duboko verujemo, sve dok naša potreba za društvenošću prevazilazi surogate koje nam tehnologija nudi, mi ne moramo za nju strahovati.

Jedan od takvih surogata su popularne online platforme za društveno umrežavanje koje čine jasnu, vidljivu i merljivu formu onoga što kroz ovu studiju analiziramo ali sa jednom, ključnom, razlikom.

Ova mesta na internetu predstavljaju unapred organizovanu i planiranu formu društvenog povezivanja i kao takva samo *ospoljavaju* ono što bi trebalo da je unutrašnja logika društvenih odnosa i veza u savremenom, tehnologijom posredovanom, društvu. Kroz ovu knjigu nastojaćemo da pokažemo da internet, po svojoj tehnološkoj i društvenoj arhitekturi, pomaže a često i podstiče društveno umrežavanje pojedinaca. Drugim rečima, sve i da ne postoje mesta na internetu koja su posebno kreirana da podstiču umrežavanje, održavanje veza, upoznavanje, kreiranje prijateljskih i bračnih veza, on bi i dalje, kroz spontanu akciju svojih korisnika u sajberprostoru (*cyberspace*), vršio tu istu funkciju. Ogromna popularnost ovih mesta na internetu, a dovoljno je da pomenemo Facebook, samo je potvrda ove njegove funkcije, odnosno mrežnih mehanizama društvenosti kojima ćemo se kroz ovu knjigu baviti.

Najjednostavnije rečeno, predmet ove knjige čini analiza upotrebe interneta u komunikacione svrhe na interpersonalnom nivou i to kroz dva različita segmenta analize. Prvi segment se odnosi na upotrebu interneta u cilju održavanja postojećih offline odnosa, gde se internet analizira kao *kanal* za interpersonalnu komunikaciju. Drugi segment analize odnosi se na održavanje i kreiranje novih, online odnosa, gde se internet analizira kao *prostor* za društvenu interakciju. Iako držimo da su ove dve komunikacione funkcije interneta sasvim različite i da ih je opravdano posmatrati odvojeno, one ipak predstavljaju, veberovski rečeno, analitičke idealne tipove, budući da u stvarnosti često dolazi do njihovog preklapanja. Takođe, na samom početku treba naglasiti da naša pretenzija nije da damo generalnu ocenu upotrebe interneta kao sredstva za interpersonalnu komunikaciju budući da je to praktično nemoguće učiniti iz više razloga. Pre svega, komunikaciona upotreba interneta se razlikuje u odnosu na to ko koristi internet, koje potrebe njegovom upotrebom zadovoljava, kakve su mu životne navike, materijalni i obrazovni status i sl. Kako se broj korisnika interneta povećava tako je i njihov sastav sve heterogeniji a mogućnost davanja generalnih ocena sve manja. Ova upotreba se takođe razlikuje i u odnosu na to kojim se društvom bavimo budući da su u društvima različitog kulturnog tipa i obrasci društvenosti svakako različiti pa se samim tim i komu-

nikaciona upotreba interneta manje ili više razlikuje. Međutim, bez obzira na ove razlike mi ćemo nastojati da pokažemo da postoje neki univerzalni modeli upotrebe interneta koji su proizvod njegovih komunikacijskih karakteristika.

Postavljanje interneta u kontekst sociološke analize predstavlja izuzetno složen i kompleksan zadatak. Prvi problem leži u činjenici da se još uvek nalazimo u ranoj fazi njegovog proučavanja pa je razumljivo da se ne možemo osloniti na integrativne sociološke teorije koje bi mogle dati okvir za sveobuhvatnu sliku komunikacione uloge interneta. Stvar svakako ne olakšava ni činjenica da je internet jedan multidimenzionalni fenomen koji se može proučavati iz najrazličitijih uglova i na svim nivoima analize od mikro do makro nivoa. Imajući ove poteškoće u vidu, bili smo primorani da zasnujemo jednu možda i pomalo široku teorijsku analizu budući da smo u poziciji, pogotovo kada je o domaćoj sociologiji reč, nekoga ko utemeljuje ovu oblast socioloških istraživanja. To praktično znači da smo bili primorani da koristimo sve nivoe analize od mikro do makro perspektive, kompilirajući nekoliko različitih teorijskih pristupa.

Ono što se ne može prenebregnuti i od čega se u društvenim studijama interneta uvek mora poći jeste da je on pre svega tehnologija i da je svaka društvena studija interneta praktično studija odnosa i međuzavisnosti tehnologije i društva. Zbog toga, na samom početku ove knjige, mi postavljamo našu analizu interneta u širi, tehnokonstruktivistički, teorijski okvir uz modifikaciju ovog shvatanja koju daju A. Fenberg (Feenberg) i M. Bakardjieva. Ukratko, *mi razumemo internet kao tehnologiju za posredovanje interpersonalne komunikacije koja nastaje u krilu društva u specifičnom istorijskom trenutku kao proizvod radikalne faze modernizacije, odnosno globalne društvene transformacije koja se ubrzava u poslednjoj četvrtini XX veka*. Po našem mišljenju, ovaj teorijski okvir je više nego primenljiv na proučavanje komunikacione tehnologije poput interneta jer u njenom kreiranju i usavršavanju, daleko više nego u razvoju nekih drugih tehnologija, učestvuju sami korisnici. Praktično sve ključne komunikacione komponente interneta u njega su ugradili njegovi rani korisnici, što će se u drugom poglavlju knjige i pokazati. Međutim, iako tehnologija interneta, kao i svaka druga tehnologija, nastaje kao odgovor na društvene

potrebe, to ne znači da ona sama u povratnom procesu ne menja društvo i potrebe koje su ga stvorile. Ovo opet dovodi do potrebe za usavršavanjem tehnologija u cilju adekvatnijeg odgovora na nove društvene potrebe i *vice versa*. Danas, na početku druge dekade XXI veka, ovaj krug (potreba i adekvatnih tehnologija) se sve više sužava i ubrzava, na taj način da se sve više zamućuju uzročno-posledične veze čineći tako tehnologiju i društvo jednom fluidnom i neodvojivom celinom.

Drugi, ključan, element za postavljanje teorijskog okvira ove studije čine shvatanja savremenih teoretičara modernizacije, poput E. Gidensa, U. Beka (Beck), Z. Baumana, M. Kastelsa (Castells). Sveđene na zajednički imenitelj ove teorije pokazuju da se kroz proces modernizacije i njenu radikalizaciju u drugoj polovini XX veka društveni odnosi sve više individualizuju kao posledica njihovog iskorenjivanja iz lokalizovanih konteksta društvene interakcije. Ključni transfer se odigrava kroz sve izraženije pomeranje od prostornih zajednica ka mrežama koje postaju centralna forma organizovanja društvenih interakcija u savremenom društvu. Dok su tradicionalne zajednice bile bazirane na deljenju vrednosti i društvene organizacije, mreže su, s druge strane, organizovane oko izbora i strategija društvenih aktera, bilo da su to pojedinci, porodice ili društvene grupe. Obrasci društvenosti sve više evoluiraju ka izvoru društvenosti koja se gradi oko nuklearne porodice iz koje se zatim „pletu“ različite personalne mreže u skladu sa preferencijom svakog od njenih članova. To ne znači da lokalitet i date (srodničke) veze prestaju da budu važan izvor društvenosti, već da njihova uloga u modernim društvima prestaje da bude dominantna, posebno u višim društvenim slojevima. Namesto *datih* sve važnije mesto u personalnim mrežama zauzimaju, u skladu sa različitim afinitetima, potrebama ili životnim strategijama, *izabrani* odnosi. Naravno, ovi izbori se ne vrše u društvenom „vakuumu“, već su podložni brojnim strukturnim ograničenjima, kao što su posredovani i različiti individualno-psihološki faktori. Transportne i komunikacione tehnologije igraju veoma značajnu ulogu u procesu društvenog iskorenjivanja, ali i povratnog reukorenjivanja budući da pomažu da se odnosi koji su „istrgnuti“ iz neposrednog konteksta interakcije reuspostave bez obzira na prostorno-vremenska ograničenja,

kao i da se uspostave potpuno novi društveni odnosi. Ono što je za nas ključno, i predstavlja centralni deo ove studije, jeste to da *internet igra značajnu ulogu u procesu društvenog reukorenjivanja zasnovanog na obrascu interpersonalnog umrežavanja individualizovanih pojedinaca.*

Osnove našeg analitičkog okvira koji ćemo primeniti na proučavanje komunikacionih svojstava interneta izneli smo još u prethodnoj studiji (Petrović, 2008). Internet kao medij ima dualnu prirodu, odnosno on je tehnološki *kanal* za posredovanje komunikacije na daljinu ali i virtuelni *prostor* za uspostavljanje i održavanje novih ili već postojećih društvenih odnosa. U skladu s tim, internet kao sredstvo za interpersonalnu komunikaciju ima dve osnovne funkcije: *transmisionu* i *prokreativnu*. Kada je o transmisionoj funkciji reč, onda se pod tim internet razume kao tehnološki *kanal* za posredovanje ciljane komunikacije na daljinu između unapred određenih subjekata interakcije. S druge strane, kada vrši svoju prokreativnu funkciju, internet prevazilazi ulogu kanala za posredovanje komunikacije i pretvara se u virtuelni *prostor* za društvenu interakciju. Ovde više nije reč o ciljanim subjektima interakcije, već o ciljanom prostoru za interakciju. Značaj transmisione funkcije interneta ogleda se u održavanju postojećih personalnih mreža, dok se značaj prokreativne funkcije ogleda, pre svega, u obogaćivanju personalnih mreža novim društvenim kontaktima.

Empirijsku građu za ovu studiju pribavili smo elektronskim putem na uzorku od 1063 ispitanika. Pored toga, u cilju dopune ovih nalaza urađeno je 15 dubinskih intervjuova sa korisnicima interneta različitih sociodemografskih karakteristika, od kojih je jedan deo obavljen putem programa Skype. Drugim rečima, sâm predmet ove studije, internet, na neki način bio je i saučesnik u njenoj realizaciji pokazujući tim činom svoju ogromnu moć. Bez njegove pomoći bilo bi praktično nemoguće usamljenom autoru bez materijalnih sredstava da dođe do ovolikog broja ljudi, čineći da suvoparna teorija i analitika, koje su neizostavni deo svake ozbiljne studije, ipak prodišu.